

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

УДК 347.125

Ганжерлі А. О.,

здобувач кафедри цивільного права № 2
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ВІДМОВА ВІД РЕЧОВИХ ПРАВ ЯК РОЗПОРЯДЧА МОЖЛИВІСТЬ СУБ'ЄКТА

RENOUNCEMENT OF REAL RIGHTS AS DISPOSITIVE POSSIBILITY OF A SUBJECT

Статтю присвячено розгляду відмови від речових прав як розпорядчої можливості учасника майнового обороту. Автор встановлює місце розпорядження речовим правом у системі правомочностей їх носія. Розглянуто межі реалізації відмови від речових прав, а також значення волі і волевиявлення носія права для настання відповідних юридичних наслідків.

Ключові слова: речові права, право власності, відмова, розпорядження.

Статья посвящена рассмотрению отказа от вещных прав как распорядительной возможности участника имущественного оборота. Автор устанавливает место распоряжения вещным правом в системе правомочностей их носителя. Рассматриваются границы реализации отказа от вещных прав, а также значение воли и волеизъявления носителя права для наступления соответствующих юридических последствий.

Ключевые слова: вещные права, право собственности, отказ, распоряжение.

The article is devoted to research of renouncement of real rights as dispositive possibility of a subject of civil turnover. The author brings out a place of disposition of real rights in system of its subject's eligibility. Confines of realization of renouncement of real rights as well as meaning of volition and will for appropriate legal effects are considered.

Key words: real rights, property right, renouncement, disposition.

Усталені в сучасній цивілістиці уявлення про речові права як абсолютні в майновому обороті зумовлюють їх розгляд із позицій спрямованості на задоволення власних інтересів, пов'язаних із володінням та користуванням речами. У більшості досліджень реалізація речових прав розглядається саме в цьому аспекті, однак, поза увагою залишається та її частина, яка дає змогу носію відмовлятися від отримання майнових благ шляхом відмови від речового права в цілому. Ця частина речових правовідносин наразі залишається однією з малодосліджених.

Відмова від суб'єктивних цивільних прав у речових правовідносинах тією чи іншою мірою потрапляла у фокус наукових досліджень таких вчених юристів, як В.І. Борисова, М.І. Брагінський, І.В. Венедіктова, В.В. Вітрянський, О.В. Дзера, І.І. Єфремова, І.В. Жилінкова, О.С. Іоффе, М.В. Ковальова, О.О. Красавчиков, Н.С. Кузнєцова, Д.Д. Луспеник, В.В. Луць, Р.А. Майданик, Є.О. Мічурін, О.О. Малиновський, Ю.П. Пацурківський, Ю.А. Ушакова, І.В. Спасибо-Фатєєва, О.М. Соловійов, С.Я. Фурса, Г.Г. Харченко, Я.М. Шевченко, В.Л. Яроцький та ін.

Суб'єктивне право являє собою міру можливої поведінки (міру свободи), надану управомоченій особі задля задоволення свого інтересу (О.О. Малиновський). Призначення суб'єктивного права полягає в тому, щоб суб'єкт міг на законних підставах у межах наданих йому об'єктивним правом правомочностей здійснювати дії, спрямовані на задоволення власних інтересів [1, с. 222]. За складеним в юридичній літературі уявленням суб'єктивне право складається з трьох основних правомочностей, які забезпечують його

носію реалізацію відповідної міри поведінки. До таких правомочностей належать: 1) правомочність на власні дії, що забезпечує суб'єкту можливість здійснювати фактично і юридично значимі дії; 2) правомочність на чужі дії, що забезпечує суб'єкту можливість вимагати від зобов'язаних суб'єктів виконання покладених на них обов'язків; 3) правомочність на захист, що забезпечується можливістю використання державно-примусових заходів у випадках порушення суб'єктивного права з боку зобов'язаної особи або самозахисту свого порушеного права [2, с. 48].

Як зазначає О.О. Малиновський, призначення конкретних цивільних прав і свобод визначається загальними принципами права, принципами тієї галузі права, у межах якої вони були надані, метою і змістом самого суб'єктивного права, а також тими обов'язками, які були покладені на уповноваженого суб'єкта. При цьому в окремих законодавчих актах можуть міститись норми, аналіз яких дозволяє встановлювати призначення тих чи інших суб'єктивних прав [1, с. 229]. Ця слушна думка підкреслює існування суб'єктивних прав із різним змістом. Можна погодитись, що більшість суб'єктивних прав переймає традиційну елементну структуру з трьох правомочностей, однак, зміст цих правомочностей і умови їх реалізації в кожному конкретному випадку можуть бути різними. Із цих самих причин у юридичній літературі можна натрапити на заперечення проти розгляду такої комбінації правомочностей, як унікальної для певного суб'єктивного права, зокрема, права власності [2, с. 49]. Варто визнати, що окреслена тріада правомочностей складає загальну базову конструкцію суб'єктивного цивільного права,

однак, конкретне її наповнення залежить як від характеру самого права, так і підстави його виникнення.

Із позицій розпорядчих можливостей носія речового права найбільш дослідженою у сфері речових правовідносин є правомочність розпорядження, що входить до складу права власності. Законодавець визначив у ч. 1 ст. 317 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України), що до складу права власності входять права володіння, користування та розпорядження майном [3], у такий спосіб фактично встановив зміст правомочності на власні дії в межах загальноприйнятої тріади правомочностей, що складають суб'єктивне право. Правомочності на чужі дії і на захист права власності конкретизуються, зокрема, у ст. 321 ЦК України. У контексті права власності зміст розпорядчої можливості суб'єкта конкретизується його здатністю вчиняти дії, спрямовані на: 1) припинення фізичного існування речі; 2) передачу права власності іншому суб'єкту; 3) відмову від права власності; 4) передачу іншому суб'єкту частини своїх прав; 5) укладення правочинів щодо встановлення обтяжень свого права власності [4, с. 129]. Зміст розпорядження в контексті похідного речового права не розкривається нормативними положеннями, але природа таких прав і, перш за все, їх похідний характер відносно права власності дають змогу припустити, що реалізація розпорядчої можливості їх носія проявляється аналогічним чином, що й в межах права власності за винятком того, що носій похідних речових прав обмежується в здатності вирішувати юридичну долю самої речі, адже не володіє всією повнотою можливостей стосовно неї. У зв'язку з цим знищення речі перебуває у виключній владі власника. Крім того, реалізація всіх інших форм розпорядження може мати межі, пов'язані як зі змістом самого права, тобто його вторинним характером, так і підставою, на якій воно виникає.

Реалізація розпорядчої можливості в межах речового права пов'язується з процесом правореалізації в цілому і здійсненням права. Реалізація правових норм відбувається посередництвом поведінки особи відповідно до правових розпоряджень і є безпосереднім результатом правового регулювання [5, с. 236]. Здійснення права є реалізацією певних можливостей, які передбачені змістом суб'єктивного цивільного права [6, с. 287]. Наразі виділяються два способи реалізації права – фактичний і юридичний [5, с. 236]. Фактичні способи реалізації суб'єктивних прав та обов'язків характеризуються вчиненням особою фактичних дій, які викликають майнові і немайнові наслідки, а юридичні способи зводяться до здійснення дій юридичного характеру, зокрема таких, як вчинення правочинів, у тому числі укладення договорів, перехід права власності від однієї особи до іншої тощо [6, с. 287].

Але в цьому контексті, як ми зазначали, необхідно враховувати ще декілька аспектів. По-перше, це межі реалізації розпорядчої можливості, що входить до складу суб'єктивного речового права (об'єктивний аспект правореалізації). По-друге, значення волі і волевиявлення у разі відмови від речового права (суб'єктивний аспект правореалізації). Ці два питання є взаємопов'язаними і розкривають як зміст відмови

від речових прав, так і наслідки її реалізації. Крім того, саме в контексті зазначених аспектів правореалізації виявляється і кваліфікація відповідних дій учасника майнового обороту як відмови від речових прав.

Що стосується меж реалізації відмови від похідних речових прав, то тут варто відзначити, що основною метою й інструментальним значенням розпорядчої можливості речового права є забезпечення його цивільного обороту – переходу між учасниками правовідносин. Варто визнати, що відмові від речових прав у положеннях чинного цивільного законодавства України присвячено недостатньо уваги. Поза увагою залишились основні механізми реалізації цієї можливості. Виправданням цьому може бути сама природа права власності й речових прав, яка пронизана привласненням як визначальним елементом суб'єктивного ставлення особи до речі. Панування над річчю, що становить основу речового права, є можливим за відповідного суб'єктивного відношення суб'єкта до речі. Однак як би не розцінювати відмову від речових прав у контексті економічних характеристик, вона є властивою йому. Проте така можливість має межі як і будь-яке суб'єктивне право. Абз. 1 ч. 3 ст. 12 ЦК України передбачається, що особа може відмовитися від свого суб'єктивного права [3]. У ключі права власності це нормативне положення продовжується в ст. 319 ЦК України, ч. 4 та ч. 5 якої передбачає, що власність зобов'язує, а власник не може використовувати право власності на шкоду правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію та природні якості землі [3]. Ці норми є застосовними і до похідних речових прав, оскільки їх носії набувають тих самих правомочностей, що й власник, однак, не в повному обсязі або не в повній сукупності.

Межі здійснення речових прав відображаються в принципі свободи їх здійснення, який передбачає, що у здійсненні суб'єктивного речового права дозволено все, що не забороняється законом [7, с. 328]. Тут знаходимо уточнення змісту принципу абсолютності речових прав. Адже в такому разі право власності як і похідні речові права обмежуються інтересами суспільства, держави, а також інших учасників цивільного обороту, зокрема, і тих, з якими носій речових прав перебуває в договірних відносинах. Похідне речове право обтяжує право власності і має пріоритет в застосуванні [7, с. 327], а тому у разі надання речі в тимчасове користування власник обмежує обсяг свого права власності, а тому окремі правомірності є недоступними в реалізації для нього протягом певного періоду. Але в межах контексту нашого дослідження набагато цікавішим є питання реалізації похідних речових прав. Виникаючи на підставі договору, похідні речові права мають чіткі межі для реалізації, у тому числі і в частині відмови від них. Із метою стабілізації цивільного обороту законодавець визначив загальне правило, за яким відмова від договору в односторонньому порядку не допускається (ст. 525 ЦК України) [3]. Така пов'язаність речового права і підстави його виникнення й їх перебування в прямому причинно-наслідковому зв'язку приводить до того, що відмова від підстави виникнення речового

права, наприклад, договору, спричиняє і припинення самого похідного речового права і навпаки.

Із чим же пов'язано існування меж розпорядчої можливості в межах речових прав? З правами та законними інтересами інших осіб. Незважаючи на те, що речові права є абсолютними, навіть відмова від них може нести майнові ризики для учасників майнового обороту, суспільства або держави, оскільки такі права безпосередньо пов'язані з річчю, властивості якої можуть бути небезпечними, або з підставою їх виникнення, відмова від якої може зазнати економічних збитків. Відмова від права власності на джерело підвищеної небезпеки є небезпечним для учасників майнового обороту, якщо відповідний предмет не потрапляє в утримання відповідальних осіб. Так само і відмова, наприклад, від договору оренди, спричиняє негативні економічні й організаційні наслідки для орендодавця. Це означає, що під час реалізації відмови від речових прав необхідно виходити із меж такої реалізації, які розвиваються в умовах, формі та процедурі реалізації відмови.

Важливу і навіть визначальну роль у разі відмови від речових прав відіграє воля і волевиявлення, яке в подальшому обрамляється у визначену законодавцем форму. За обґрунтованою позицією Ю.А. Ушакової, розпорядження – це завжди вольовий акт, тоді як право володіння та користування можуть і не мати вольового компонента [4, с. 127]. У сучасній юридичній літературі відмову від суб'єктивних прав розглядають переважно як одностороннє волевиявлення управомоченого суб'єкта, носія права, спрямоване на розірвання його зв'язку з правом (Ю.П. Пацурківський) [8, с. 454]. Однак якраз волю і волевиявлення досить складно встановити в деяких випадках, а тому ці питання повинні перебувати під постійною увагою законодавця, який має належно й ефективно реагувати на зміни в суспільному житті.

Для прикладу наведемо ситуацію з певними варіативними обставинами. ОСОБА_1, бажаючи позбавитись старої пральної машини у зв'язку з купівлею нової, залишає її за межами свого подвір'я біля смітника, що є свідченням волевиявлення, спрямованого на відмову від права власності. Річ забирає сусід, який до цього і не здогадувався про те, що ОСОБА_1 бажає викинути відповідне майно.

Як другу ситуацію наведемо такий приклад: ОСОБА_1, бажаючи позбавитись старої пральної машини у зв'язку з купівлею нової, залишає її на за межами свого подвір'я біля смітника. Річ забирає сусід, який знав про те, що ОСОБА_1 бажає викинути відповідне майно, оскільки висловлювала намір зробити це після придбання нової речі.

В альтернативу зазначеним двом ситуаціям наведемо третю: ОСОБА_1, бажаючи позбавитись старої пральної машини у зв'язку з купівлею нової, пропонує її сусіду, який залюбки безоплатно забирає таку річ.

Чим відрізняються наведені ситуації? Наявністю або відсутністю погодження волевиявлення осіб. У перших двох випадках існує відмова від права власності і наступне набуття речі у власність, що не пов'язано із погодженням волевиявлення обома сторонами. Але в

третьому випадку є погоджена воля обох осіб. Одна бажає віддати річ конкретному суб'єкту у власність (відмовитись на користь нього, якщо бажаєте), а такий суб'єкт має намір отримати відповідну річ. Всі інші особи позбавлені можливості набути відповідну річ у власність. Це означає, що в третьому випадку, як би до того не відносився власник, має місце дарування. Про це свідчить його воля і волевиявлення, спрямовані на передачу речі конкретному суб'єкту.

Зважаючи на це, саме суб'єктивний момент відрізняє відмову від прав як односторонню вольову дію і договір як дію, взаємоузгоджену декількома учасниками майнового обороту.

Відмова від похідних речових прав має свої особливості. Тут виникає повністю закономірне питання, чи повинна воля і волевиявлення певного носія суб'єктивного речового права узгоджуватись із волею інших учасників майнового обороту. Вважаємо, що така необхідність може виникати тоді, коли відповідні речі несуть у собі небезпеку і відмова від них може спричинити ризики для учасників майнового обороту. У разі відмови від права власності погодити волю з іншими особами досить складно, адже власнику «протиставляється» необмежена кількість учасників майнового обороту, всі і кожен. Погоджувати волю з ними просто не представляється можливим. Саме цим можна пояснити відмову від певних речей шляхом повідомлення органів державної влади або місцевого самоврядування як суб'єктів, які захищають інтереси суспільства, територіальних громад та держави. Набагато простіше це зробити з похідними речовими правами. Як правило, вони виникають на підставі договору, але можуть виникати і на підставі судового рішення або закону. Однак в усіх випадках під час виникнення похідних речових прав виникає ієрархія речових прав стосовно речі. Похідне право обтяжує право власності, а тому його абсолютність обмежується правом власності. У більшості випадків законодавець передбачає право власника ініціювати процес припинення похідних речових прав на речі у тому разі, коли їх носій не реалізовує такі права протягом певного строку, як правило, три роки підряд (п. 5 ч. 1 ст. 406 ЦК України та п. 4 ч. 1 ст. 416 ЦК України) [3].

З іншого боку ієрархія обтяжує абсолютний характер похідного речового права правом власності на річ, а якщо як підстава виникнення права власності виступає договір, то похідне речове право пов'язується з конкретним обов'язком. Тому відмова від права, яка повинна розглядатись як підстава його припинення, спричиняє припинення обов'язку його носія, а тому й права, яке йому кореспондує, що повинно вписуватись в конструкцію взаємопогодження волі учасників майнового обороту і водночас змушує переосмислити зміст односторонності як ознаку операції з відмови від речового права. Для наочності змодельюємо конструкцію правовідносин на базі випадку із судової практики. Із рішення, винесеного колегією суддів судової палати з розгляду цивільних справ апеляційного суду Рівненської області від 3 червня 2014 року у справі № 557/362/14-ц вбачається, що 25 липня 2013 року ОСОБА_1 (користувач) та ОСОБА_2, від

імені якої на підставі довіреності від 25 липня 2013 року діяла ОСОБА_4 (позичкодавець), уклали договір позики, згідно з яким позичкодавець передає користувачу в безоплатне користування строком на п'ять років транспортний засіб: трактор колісний марки ЮМЗ-6, 1992 року випуску [9]. Такий транспортний засіб, як вбачається, потребує догляду, а тому на користувача з набутням права користування лягає і обов'язок з утримання речі, адже відповідно до ст. 833 ЦК України користувач несе звичайні витрати щодо підтримання належного стану речі, переданої йому в користування (ч. 1), а також, зокрема, зобов'язаний повернути річ після закінчення строку договору в такому самому стані, у якому вона була на момент її передання (п. 3 ч. 2) [3].

Звідси випливає, що абсолютність речового права користування не виключає існування пов'язаних із ним обов'язків. Тим паче, що похідне речове право не наділяє носія можливостями всецілого розпорядження об'єктом. Обсяг правомочностей може бути чітко встановлений договором. Якщо ОСОБА_1 втрачає інтерес до користування транспортним засобом і бажає повернути його ОСОБИ_2, яка в той час перебуває, наприклад, за кордоном, то в цьому випадку необхідно зважати на положення ч. 1 ст. 834 ЦК України, яке передбачає, що в тому разі, якщо річ потребує особливого догляду або зберігання, користувач зобов'язаний повідомити позичкодавця про відмову від договору (позички) не пізніше як за сім днів до повернення речі [3]. Або сторони мають альтернативу у вигляді розірвання договору за згодою сторін (ст. 604 ЦК України). Такий підхід пояснюється характером відносин, що складаються між учасниками правовідносин. Під час укладення договору учасники розраховують на певні наслідки (ефект), які в подальшому нівелює користувач. Саме тому в цьому разі дострокове припинення договірних відносин може мати місце із відтермінуванням або за погодженням з власником. Це означає, що закон встановлює конкретний механізм відмови від похідних речових прав. Така відмова не може бути необмеженою, вона потребує погодження волі обох учасників правовідносин.

З іншого боку, якщо, наприклад, сервітут виникає на підставі рішення суду, то чи означає це, що носій

похідного речового права повинен узгоджувати свою волю на його припинення з власником земельної ділянки, який, як правило, виступає проти встановлення сервітуту (зважаючи на те, що він встановлюється не договором, а судовим рішенням)? З огляду на наведене необхідно вважати, що ні, оскільки припинення сервітуту не пов'язується з будь-якими негативними наслідками і ризиками для власника.

Отже, можна зробити попередній висновок, що в тому разі, якщо підстава виникнення речового права не передбачає узгодження волі його носія з іншими учасниками майнового обороту, зокрема попередніми власниками, то в такому разі і припинення таких прав не передбачає необхідність узгодження реалізації носієм такого права розпорядчої можливості в частині відмови від нього. Якщо ж підстава виникнення речового права має відносний характер, наприклад, якщо в її якості виступає цивільно-правовий договір, то відмова від такого права повинна реалізуватися за погодженням волі носія з волею контрагента, тобто іншого учасника відповідних правовідносин.

У цілому ж вбачається, що правове регулювання суспільних відносин в частині відмови від речових прав наразі перебуває на початковому рівні. Низка питань вирішується на підставі загальних засад регулювання суспільних відносин і принципів реалізації речових прав. Незважаючи на властиву таким правам абсолютність, розпорядча можливість їх носія в частині відмови від них має об'єктивні межі і в окремих випадках пов'язується з необхідністю взаємоузгодження волі учасників майнового обороту задля настання передбачених законом наслідків.

Реалізація відмови від речових прав може пов'язуватись із реальними економічними, організаційними ризиками або ризиками для здоров'я та життя осіб, а тому повинна супроводжуватись належним нормативним регулюванням задля їх мінімізації й повного виключення. Окреслені нами питання не демонструють всю картину в частині правового регулювання зазначених відносин, але чітко показують потребу в подальшій науковій роботі цих питань.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Малиновский А.А. Назначение субъективного права / А.А. Малиновский // Известия высших учебных заведений. Правоведение. – 2006. – № 4. – С. 222–230.
2. Соловйов О. Суб'єктивне право власності (деякі аспекти проблеми) / О. Соловйов // Право України. – 2010. – № 12. – С. 48–54.
3. Цивільний кодекс України : станом на 1 грудня 2016 року // Відомості Верховної Ради України – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.
4. Ушакова Ю.А. Право розпорядження як елемент змісту права власності / Ю.А. Ушакова // Бюл. М-ва юстиції України. – 2008. – № 9(83). – С. 127–133.
5. Ковальова М.В. Деякі особливості прав та обов'язків винахідників в Україні / М.В. Ковальова // Часопис Київ. ун-ту права. – 2014. – Вип. 1. – С. 235–238.
6. Єфремова І.І. Механізм реалізації суб'єктивних цивільних прав / І.І. Єфремова // Митна справа. – 2012. – № 5(83). – Ч. 2. – Кн. 1. – С. 285–290.
7. Харченко Г.Г. Окремі засади здійснення речових прав / Г.Г. Харченко // Держава і право. – 2012. – Вип. 55. – С. 324–330.
8. Пацурківський Ю.П. Припинення права власності як форма його реалізації / Ю.П. Пацурківський // Форум права. – 2013. – № 3. – С. 453–459. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2013_3_76.pdf.
9. Рішення апеляційного суду Рівненської області від 3 червня 2014 року у справі № 557/362/14-ц [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/39069791>.